

ЖАНРОЛОГІЯ

УДК 821.111-313.2

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ ХРОНОТОПУ В АНТИУТОПІЧНОМУ ЖАНРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Юрій Анатолійович Жаданов

Кандидат філологічних наук, доцент

Кафедра історії зарубіжної літератури та класичної філології

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Площа Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна

Інна Іванівна Кулікова

inna_parkhomenko@ukr.net

Викладач

Кафедра української мови, основ психології та педагогіки

Харківський національний медичний університет

Проспект Леніна 4, 61022, м. Харків, Україна

Анотація. Аналізується художня модель концепту часу та простору в антиутопічному жанрі другої половини ХХ століття. Розглянуті різні позиції вчених щодо просторово-часових вимірів. У результаті визначено, що час є провідним у хронотопі й частіше виступає минулим. Він відрізняється багатоваріантністю, альтернативністю в реалізації однієї й тієї ж долі, однієї й тієї ж події. Концептуально час володіє загальною властивістю, він умовний, створений людиною. Простір в антиутопії завжди обмежений. Найчастіше він охоплює територію материка, острова, держави, міста або будинку головного героя. Отже, місце дії в антиутопіях завжди замкнуто географічно. Особлива увага приділяється новим структурним елементам хронотопу, що не досліджувалися раніше, як-от: інформаційний хронотоп, внутрішній хронотоп.

Ключові слова: час, концепт, простір, місто, острів, робінзонада, герой, психологічний стан.

У сучасному літературознавстві відбуваються складні процеси, пов'язані з дослідженням двох важливих концептів: часу та простору. Час і простір слугують не лише засобами поглиблення характеристики художнього образу, але й забезпечують цілісне сприйняття поетичної дійсності та організують композицію твору. Їх поєднання в літературознавстві прийнято називати

хронотопом. Хронотоп – предмет багатьох дискусій, в які вступають не лише філологи різних шкіл, але й представники різних гуманітарних дисциплін – філософи, історики, культурологи, психологи й, звичайно, літературознавці. Сам термін походить від давньогрецьких слів – *χρόνος*, що в перекладі означає час, і *τόπος* – місце, тобто це зв'язок простору та часу. Вперше поєднав ці дві складові видатний російський фізіолог А. Ухтомський. Він використав дане поняття для позначення психологічної домінанти, яка пояснює поведінку організму в єдності його фізіологічних та психологічних проявів. У літературознавстві цей термін з'явився завдяки праці М. Бахтіна „Формы времени и хронотоп в романе. Очерки по исторической поэтике” (1938). Згідно з розвідкою М. Бахтіна, хронотоп це – глибинний смисл будь-якого художнього тесту пов'язаний з реальним або уявним часово-просторовим континуумом [1, с. 254]. Слід сказати, що під впливом бахтінської концепції хронотопу як втілення пріоритету часу в просторово-часових конфігураціях, М. Епштейн запропонував парний термін „топохрон” на означення пріоритетності простору. На його переконання, *топос* прямує до нескінченності, охоплюючи який завгодно простір, тоді як *хронос*, з його очікуванням миттєвості чуда, прагне до нуля. Простір – категорія, що існує об'єктивно й сприймається за допомогою орієнтирів або суб'єктів усередині простору, а також за допомогою виміру відстаней [5, с. 160]. Але ця точка зору не знайшла свого широкого використання.

Час провідний у хронотопі, оскільки, як вважають деякі дослідники, література є темпоральним мистецтвом, головне завдання якого – відбивати течію „ріки часу” більшою мірою, ніж будь-що інше. У дослідженні художнього простору як філософсько-естетичної та художньо-текстуальної категорії дослідники йдуть різними шляхами. Наприклад, І. Нікітіна простежує зв'язок між поняттями „хронотоп” і „художній простір”, але не ототожнює їх, а навпаки – розмежовує. На її думку, поняття художнього простору універсальне, а поняття „хронотоп” можна застосувати лише по відношенню до творів художньої літератури, оскільки там наявний сюжет, який розгортається у просторі та часі [3, с. 80]. Однак ми вважаємо, що наведене твердження потребує доповнення.

Ця стаття має на меті дослідити концепції часово-просторової організації антиутопічного жанру другої половини ХХ століття в англійській літературі. Вважаємо, що для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: розглянути теоретичні підходи до визначення хронотопу, проаналізувати класичні та нові

складові цього концепту. На нашу думку, просторово-часові відношення виступають важливою складовою жанру антиутопії та перспективні для українського літературознавства.

У сучасному вітчизняному літературознавстві пошуками шляхів розгляду часу та простору займалися та продовжують цю роботу такі теоретики та історики літератури, як Ю. Барабаш, Г. Великодна, Т. Салига, Н. Копистянська, О. Шупта-В'язовська, Н. Малютіна, С. Скиба, Л. Федорчук, В. Маковська, Н. Тодчук, О. Порпуліта та ін. Важливу роль відіграють і дослідження О. Кискіна, О. Копач, О. Ніколенко, пов'язані з визначенням часовопросторової моделі антиутопічного жанру. Н. Копистянська зазначає, що часопростір як поняття і образ є структурним та ідейно-філософським фактором жанротворення, а поява кожного жанрового різновиду і нове поєднання жанрів залежить від змін у часопросторовому мисленні [4, с. 249]. Г. Великодна стверджує, що простір та час – це основні категорії, що допомагають нам осягнути найважливіші риси художніх образів літературних творів і забезпечують цілісне сприймання художньої дійсності творів [3, с. 269]. Ми також поділяємо точку зору Р. Гром'яка, який розглядає хронотоп як взаємозв'язок часових і просторових характеристик, зображених у художньому творі явищ. Час у художньому світі постає як багатовимірна категорія, в якій розрізняють фабульно-сюжетний та оповідально-розповідний час. Художній простір у творі також не збігається з місцем розгортання подій чи перебування персонажів [6, с. 714].

Серед зарубіжних дослідників хронотопу варто відзначити К. Бернарда, Н. Бентлі, Н. Колемана, Б. Гендрона та ін. Значний внесок у розробку зазначеної проблематики зробили російські вчені, зокрема Л. Юр'єва, С. Шишкна, І. Тузовський, В. Солдатов, Б. Ланін. Більшість дослідників, розглядаючи категорію часу, схиляються до думки, що він завжди минулий. Доказом цього є думка Б. Ланіна, який, аналізуючи час в антиутопічному романі першої половини ХХ століття, як прикладу наводить роман „Чевенгур” (1928) А. Платонова та „Запрошення на смерть” (1935) В. Набокова. Минулий час, у свою чергу, налічує багатоваріантність, альтернативність у реалізації однієї й тієї ж долі, однієї й тієї події, концептуально він володіє загальною властивістю, він умовний, створений людиною, а отже, його можна змінити. З нашої точки зору, час в антиутопічних романах другої половини ХХ століття охоплює час не лише минулий, а частіше майбутній. Про це свідчать романи А. Левіна „Прекрасний день” („This Perfect Day”)

(1970), Т. Діша „334” (1972), П. Остера „Подорож Анни Блум”, що в оригіналі звучить „In the Country of Last Things” (1987), П. Сарджент „Берег жінки” („The Shore of Women”) (1986), М. Етвуд „Розповідь Служниці” („Handmaid’s Tale”) (1986). Зазначимо, що серед вищеназваних творів є романи феміністичного напрямку, де наявне поєднання минулого і майбутнього часів, або, навпаки, його відсутність. Прикладом цього може бути роман М. Етвуд „Розповідь Служниці”, де йдеться про відсутність спільної закономірності часу, яка б визначала хід історії чи окремої людської долі: „Time has not stood still. It has washed over me, washed me away, as if I’m nothing more than a woman of sand, left by a careless child too near the water. I have been obliterated for her. I am only a shadow now, far back behind the glib shiny surface of this photograph. A shadow of a shadow, as dead mothers become. You can see it in her eyes: I am not there” [11, с. 124] („Час не стояв на місці. Він обкотив мене, накрив, змив, ніби я – піщана жінка, ніби безпечна дитина залишила мене досить близько біля води. Мене для неї знищили. Я зараз лише тінь, далеко-далеко за яскравою гладдю цього знімка. Тінь тіні, як всі мертві матері. По очах бачу: мене там немає”). Минулий час у головної героїні постійно реставрується, оживає в теперішньому завдяки внутрішньому стану. Її внутрішній час звернений до світу минулого й пам’яті, це свідчить про власний темпоральний ритм. Час постає як історія минулого, яку можна переписати лише в думках. Звідси – неодмінна спроба зазирнути в майбутнє, бажання дописати історію, заглянути в завтрашній день, але при цьому сховати стрибок у часі. Із часом в антиутопії пов’язана й часова смерть й виникнення нової особистості в колишній тілесній оболонці. Доказом цього може бути поворотний пункт у сюжеті роману Е. Берджеса „Механічний апельсин” (1964).

Стосовно простору, то він в антиутопії завжди обмежений. Найчастіше простір охоплює територію материка, острова, держави, міста чи будинку головного героя. Фізичний простір включає в себе й інтимний простір героя. Це може бути, наприклад, кімната. З цим не можна не погодитися. Але інтимний простір героя стає уявним, ілюзорним, оскільки навіть тут він не може залишатися наодинці – скрізь є засоби для прослуховування й стеження. Прикладом цього слугує роман Джорджа Оруелла „1984” (1948). Це підкреслює думку Б. Ланіна про реальний простір в антиутопії: надособистісний, державний, який належить не особистості, а – соціуму, тобто владі [5, с. 160]. Не випадково дискурсивними концептами антиутопічного простору виступають держава, народ,

ідеологія, культура та емоційні – страх, ненависть [7, с. 280]. Слід також наголосити, що взаємовідношення „дійсності” і часопросторової моделі лежать в основі соціологічного поділу, зокрема, на касти, тобто певні соціальні класи. Всі ці складові впливають на атмосферу сприйняття антиутопічного роману.

Ми розділяємо точку зору С. Шишкіної, яка, аналізуючи місце дії в антиутопіях, зазначає, що воно замкнуте географічно. Це простір, який живе за своїми законами, відокремлений від всього іншого світу величезною огорожею, земляною стіною, багатометровою потужною огорожею, морем, лісами [9, с. 236]. У цьому плані не випадково дія антиутопічного роману розгортається на острові, як-от у романах В. Голдінга „Володар мух” („Lord of the Flies”) (1954) чи Б. Маламуда „Божа милість” („God 's Grace”) (1982). Оскільки острів, як замкнений простір, ідеальний для проведення певних дослідів, адже він відокремлений від материка, а це означає, що він живе своїм життям, має власну історію, свої закони. Таким чином, острів можна назвати й вічним концептом, позаяк він існує поза межами реального часу і простору. Часто острів має форму знака безкінечності, що надає йому прерогативу бути непідвладним часовим кордонам. Зауважимо, що в антиутопічних романах другої половини ХХ століття місце дії можна спостерігати й у містах чи державах, але також закритого типу. Підтвердженням висловленої думки є романи Т. Діша „334” (1972) (де розповідається про повсякденне життя мешканців Нью-Йорка в 2025 році) чи „Перевернутий світ” („Inverted World”) К. Пріста (1974), дія якого відбувається у великому місті під назвою „Земля”, мешканці якого не знають, навіщо було створене місто і хто ним керує. У цих романах місто має багато спільного з простором острова. Місто, як і острів, протистоїть відкритому простору. Це, з одного боку, несе в собі відгородженість від решти світу, певну захищеність та безпеку людини у світі, але з іншого боку, місто обов’язково має мури чи огорожі, що створює психологічний бар’єр між людиною й оточуючим світом.

З концепцією острова пов’язана й тема робінзонад, у сучасній світовій літературі представлена, зокрема, романами М. Турньє „П’ятниця чи тихоокеанські лімби” („Vendredi ou les Limbes du Pacifique”) (1967), М. Уельбека „Можливість острова” („La Possibilité d’une île”) (2005) та ін. У названих творах спостерігається продовження утопічних архетипів Д. Дефо. Але зовсім іншу інтерпретацію „рятуючого острова” представляє письменниця М. Етвуд в антиутопічному жанрі. У романі „Розповідь Служниці”

(1986) роль робінзонади виконує релігійна Республіка Джілеад. Людина зображена не заручником стихії чи корабельної катастрофи, а в'язнем нової релігійної та суспільної парадигми, що свідчить про певну трансформацію природної робінзонади у штучну через проблему закритого простору. Така сюжетна інтерпретація дії нехарактерна для класичної робінзонади.

З нашої точки зору, фізичний хронотоп повинен досліджуватися у зв'язку з внутрішнім світом головних героїв, оскільки особистість нерозривно пов'язана не лише із власним ідентифікаційним простором та часом, але й фізичним, наше тіло є місцеперебуванням нашого „я” як центру. Ми солідаризуємося з думкою С. Франка, який вважає, що тіло є нашою домівкою, в середині якої ми сидимо і через вікна якої дивимось на зовнішній світ і спілкуємося з ним [8, с. 105]. Усе те, що відбувається у просторі та часі, протагоністи сприймають за допомогою свого тіла, а отже, власного „я”. Герой постійно перебуває у просторі: в минулому, в теперішньому, в майбутньому, в часі тимчасовості, в міжчасовості, в безчасовості, в паралельному часі. Іноді герой опиняється поза часом. Але є ще один хронотоп – власний хронотоп героя, просторова і часова локалізованість його внутрішнього буття. Зв'язок із тілом і зі спільним тісним світом тут настільки глибокий і значний, що ним не можна нехтувати.

Вважаємо, що в антиутопічному жанрі II половини ХХ століття слід виокремити ще кілька складових. Перш за все, на нашу думку, заслуговує на увагу інформаційний простір, який протиставляється простору книги. Простір книги – це читання. Ще В. Фаворський визначив книгу як зображення просторовими засобами часового твору. Структура книги включала просторову динаміку всіх книжкових елементів, відображених у літературних текстах, що завжди розвиваються в часі. Причому книга – це багатий на зображення світ зі своїми просторами [10, с. 59], досить унікальне досягнення людської культури, крамниця мудрості, скарбниця знань, світоч учення та науки. Ф. Бекон вбачав у книгах „кораблі думок”, які, подорожуючи хвилями часу, несуть свій дорогоцінний вантаж від одного покоління до іншого. Для арабських мислителів книга була метафорою самого життя, всесвіту. Навіть у деяких легендах про Грааль воїни шукають не чашу, а втрачену книгу та слово. Книги – машини для проектування власних нових думок, вони дають можливість тренувати пам'ять, щоб тримати в ній факти. Але чому ж книги протиставляються простору інформаційної технології в сучасному світі? Можливо, це

пояснюється тим, що простір у книзі змушує людину творити його самостійно за власним світоглядом, знаннями та фантазією. Дослідники звертаються до традиційної метафори світу як Книги, переосмислюючи її в термінах сучасних лінгвістичних або літературних теорій. Література здобуває онтологічний статус, набуваючи більш реального значення, ніж справжнє життя. У цьому плані літературний твір стає зручною моделлю для вивчення й витлумачення самої реальності.

Інформаційний простір володіє здатністю змінювати людину, коли вона перестає переживати, мислити, радіти, а отже, змушена лише дивитися, спостерігати. Віддати перевагу простору інформаційної технології – означає позбавити себе вибору. Разом з цим книга несе в собі минуле, вона вже надрукована, а інформаційний простір – це майбутній час, його ще немає, але людина його може створити значно швидше, ніж написати книгу. Інформаційний простір веде до появи нової реальності, що свідчить про його поліваріантність. Технологічне середовище стає тотальним простором сучасності, своєрідною матрицею, яка у свою чергу призводить до мозаїчного, кліпового характеру сприймання інформації. Сама людина як особистість зникає у цьому просторі. Є лише ілюзія фізичного простору, в якому випадає жити цивілізації майбутнього.

Отже, просторовий вимір англомовної антиутопії другої половини ХХ століття найчастіше охоплює простір острова та міста. Важливу роль відіграють також віртуальний та інформаційний простори, які протистоять книжковому. Все це підкреслює поліваріантний характер топосу. У більшості антиутопічних творів кінця ХХ віку час фрагментарний, передбачає багатоваріантність, альтернативність у реалізації однієї й тієї ж долі, однієї й тієї події.

1. *Бахтин М. М.* Формы времени и хронотоп в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
2. *Бібік В. Б.* Категорія хронотопу як об'єкт літературної критики / В. Б. Бібік // Філологічні семінари : [зб. наук. ст.] / [редкол.: М. К. Наєнко (голова) та ін.]. Вип. 12: Літературна критика і критерії художності. – К. : Логос, 2009. – С. 80–83.
3. *Великодна Г.* Своєрідність образності у збірці „Автостоп” О. Забужко / Г. Великодна // Студії новітньої літератури. – № 3. – 2008. – С. 267–275.
4. *Копистянська Н.* Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Н. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.

5. Ланин Б. Анатомия литературной антиутопии / Б. Ланин // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 5. – С. 154–163.
6. Літературознавчий словник-довідник / [ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : ВЦ „Академія”, 2007. – 752 с. – (Nota bene).
7. Стоянова І. Д. Мовні засоби реалізації стратегії комунікативного маніпулювання у дискурсі антиутопії / І. Д. Стоянова // *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. – 2012. – № 14 (249). – С. 276–282.
8. Франк С. Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию / 2000. – С. 631–990.
9. Шишкина С. Г. Истоки и трансформации жанра литературной антиутопии в XX веке / С. Г. Шишкина. – Иваново : Иван. гос. хим.-технол. ун-т, 2009. – 232 с.
10. Шкаруба Л. М. Книга: престол человечества / Л. М. Шкаруба // *Зарубіжна література в школах України*. – 2012 (березень). – № 3. – С. 57–61.
11. Atwood M. *The Handmaid's Tale* / Margaret Atwood. – Toronto : McClelland and Stewart, 1985. – 324 p.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ ХРОНОТОПА В АНТИУТОПИЧЕСКОМ ЖАНРЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Юрий Анатольевич Жаданов

Кандидат филологических наук, доцент

*Кафедра зарубежной литературы и классической филологии
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Площадь Свободы 4, 61022, г. Харьков, Украина*

Инна Ивановна Куликова

[*inna_parkhomenko@ukr.net*](mailto:inna_parkhomenko@ukr.net)

Преподаватель

*Кафедра украинского языка, основ психологии и педагогики
Харьковский национальный медицинский университет
Проспект Ленина 4, 61022, г. Харьков, Украина*

Аннотация. Анализируется художественная модель концепта времени и пространства в антиутопическом жанре второй половины XX века. Рассмотрены различные позиции ученых относительно пространственно-временных измерений. В результате определено, что время является ведущим в хронотопе и чаще выступает прошлым. Оно отличается многовариантностью, альтернативностью в реализации одной и той же судьбы, одного и того же события. Концептуально время обладает общим свойством, оно является условным, созданным человеком. Пространство в антиутопии всегда ограничено. Чаще всего оно охватывает территорию материка, острова, государства, города или дома главного героя. Таким образом, место действия в антиутопиях всегда замкнуто географически.

Особое внимание уделяется новым структурным элементам хронотопа, которые не исследовались раньше, в частности: информационному хронотопу, внутреннему хронотопу.

Ключевые слова: время, концепт, пространство, город, остров, робинзонада, герой, психологическое состояние.

ART MODEL OF CHRONOTOPE IN THE DISTOPIA GENRE OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Yuriy Zhadanov

*Department of the History of Foreign Literature and Classical Philology
Vasyl Karazin Kharkiv National University
Freedom Square 4, 61022, Kharkov, Ukraine*

Inna Kulikova

inna_parkhomenko@ukr.net

*Department of the Ukrainian Language, Principles of Psychology
and Education Science
Kharkiv National Medical University
4 Lenin Avenue, 61022, Kharkov, Ukraine*

Abstract. The article has for an object to analyze the artistic model of concept of time and space in to the antiutopian genre of the second half of the 20th century. Time and space are not only a means of deepening the characteristics of the artistic image, but also provide a perception of poetic reality and to organize the composition of the work. Therefore, their combination in the literary criticism called chronotope. In literature this term appeared thanks to the research, M. Bakhtin. From our point of view, time in antiutopian novels of the second half of the 20th century covers past and future. Regarding the space, he is anti-utopia is always limited. Often the space covers the mainland territory, the Islands, state, city or house of the main character. Physical space includes and intimate space here. This can be, for example, a room. It should also be emphasized that relations between “reality” and time and space model lies in the basis of a sociological division, for example, caste, then there are certain social classes. All these components affect the environment perception antiutopian novel. We believe that in antiutopian genre II half of the 20th century there is another components. First of all, we think that deserves attention, information space, which is opposed to the space of the book. The special attention is spared to the new structural elements of chronotope, that were not investigated before.

Key words: time, concept, space, city, island, Robinsonada, the hero, the psychological state.

References

1. Bakhtin M. M. *Formy vremeni i khronotop v romane. Ocherki po istoricheskoi poetike* [Forms of time and chronotope in the novel. Essays on historical poetics]. In: *Voprosy literatury i estetiki*. Moscow, 1975, pp. 234–407. (in Russian).

2. Bibik V. B. Katehoriia khronotopu iak ob'iekt literaturnoi krytyky [Category-space as an object of literary criticism]. *Filolohichni seminary*, 2009, no. 12, pp. 288–308. (in Ukrainian).
3. Velykodna H. Svoieridnist' obraznosti u zbirtsi "Avtostop" O. Zabuzhko [Originality of imagery in the book "Hitchhiking" O. Zabuzhko]. *Studii novitn'oi literatury*, 2008, no. 3, pp. 267–275. (in Ukrainian).
4. Kopystians'ka N. *Zhanr, zhanrova systema u prostori literaturoznavstva* [Genre, genre system in the space of literary]. Lviv, 2005, 368 p. (in Ukrainian).
5. Lanin B. Anatomiiia literaturnoi antiutopii [Anatomy of literary dystopia]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, 1993, no. 5, pp. 154–163. (in Russian).
6. *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk* [Literary Dictionary]. Kyiv, 2007, 752 p. (in Ukrainian).
7. Stoianova I. D. Movni zasoby realizatsii stratehii komunikatyvnoho manipuliuvannia u dyskursi antyutopii [Verbal means of communication strategy manipulation in discourse dystopia]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 2012, no. 14 (249), pp. 276–282. (in Ukrainian).
8. Frank S. L. Dusha cheloveka. Opyt vvedeniia v filosofskuiu psikhologiiu [The soul of man. Experience in introducing philosophical psychology]. In: *Predmet znaniia. Dusha cheloveka*. Moscow, 2000, pp. 631–990. (in Russian).
9. Shishkina S. G. *Istoki i transformatsii zhanra literaturnoi antiutopii v XX veke* [Origins and transformation of the genre of literary dystopia in the XX century]. Ivanovo, 2009, 232 p. (in Russian).
10. Shkaruba L. M. Kniga: prestol chelovechestva [Book: the throne of mankind]. *Zarubizhna literatura v shkolakh Ukraïny*, no. 3, 2012, pp. 57–61. (in Russian)
11. Atwood M. *The Handmaid's Tale*. Toronto, 1985, 324 p.

Suggested citation

Zhadanov Y., Kulikova I. Khudozhnia model' khronotopu v antyutopichnomu zhanri druhoi polovyny XX stolittia [Art Model of Chronotope in the Dystopia Genre of the Second Half of the 20th Century]. *Pytannia literaturoznavstva*, 2014, no. 89, pp. 97–106. (in Ukrainian).

Стаття прийнята до друку 3.09.2014 р.